

Leo Apostel: pionier in atheïstische spiritualiteit

Herman De Dijn, KU Leuven

Leo Apostel (1925-1995) is ongetwijfeld een van de belangrijkste Vlaams-Belgische filosofen van de vorige eeuw. Hij was een uitgesproken vrijzinnig atheïst en naar ik vermoed tot het einde van zijn leven ook overtuigd marxist. Maar in tegenstelling tot de hedendaagse, strijdende atheïsten à la Dawkins, was Apostel zeer open en 'oecumenisch' van geest, wars van alle hokjesmentaliteit; vol ongeduld ook over de logheid van instellingen, zelfs van de eigen universiteit en de eigen loge waartoe hij behoorde. Hij was lucide en eerlijk genoeg om te durven affirmeren dat ook het atheïsme, zoals zijn tegenhanger het theïsme, op zijn manier gekenmerkt is door aporieën, paradoxen en contradicties. Met iemand als Simon Vestdijk beklemtoont hij dat de tegenstelling theïsme – atheïsme absoluut ontoereikend is om de complexiteit van het religieuze fenomeen te begrijpen. Hij had een onverzadigbare honger naar kennis, inzicht en begrijpen; tegelijk wilde hij alle interessante vormen van wetenschap en weten samenbrengen. Hij was een echte 'encyclopedist' én een metafysicus, ook al wist hij tegelijk dat het totaalweten voor de mens altijd een na te streven ideaal zal blijven. Doordat hij zich verplicht voelde zijn enorme kennis en belesenheid met andere zoekers naar waarheid te delen, zijn praktisch al zijn teksten volgestouwd met overzichten, lijsten van definities, criteria, kenmerken, onderscheidingen die de lectuur min of meer bemoeilijken. Wie hem persoonlijk heeft meegemaakt en achter de tekst de persoon aanwezig weet, kan daar gemakkelijk(er) overheen. Hij was een uiterst beminnelijk man die nooit het enthousiasme en de gedrevenheid van zijn jeugd verloren raakte.

Apostel was een echte vrijdenker: iemand voor wie het denken een wezenlijk kenmerk én opdracht is van het menszijn, tegelijk iets dat uit de aard van de zaak geen perken kan hebben. In een tekst over Apostel is te lezen dat volgens hem "Vrij Onderzoek gelijk staat aan het recht én de plicht om de waarheid te leren kennen. Ieder mens moet, volgens zijn eigen mogelijkheden, constant onderzoek verrichten, vrij van dogma's en andere beperkingen ... Hij (Apostel) schetste het ideaal van een gemeenschap waarin al het handelen uiteindelijk gericht is op het mogelijk maken van het Vrij Onderzoek" (website Vrije Universiteit Brussel/Apostel). Dat klinkt erg rationalistisch en weinig realistisch, maar denken en onderzoek moeten niet noodzakelijk en zeker niet uitsluitend wetenschappelijk en/of filosofisch zijn. Zeker naar het einde van zijn leven toe, heeft Apostel meer en meer aandacht voor wat ik zelf, met David Hume, het weten van het hart noem. Men zou het ook zo kunnen uitdrukken: staande in de traditie van de Europese verlichting (denk aan Immanuel Kant en zijn adagium 'Durf te denken!') vraagt Apostel zich af hoe die te

verbinden met datgene wat men in het Oosten de verlichting van de eigen geest noemt en wat wij gewoonlijk verbinden met spiritueel leven. Die vraag stelt zich paradoxaal genoeg ook voor de dialectische materialist die hijzelf is. De kerken hebben volgens hem de spiritualiteit uit handen gegeven; maar onkerkelijke bewegingen hebben eigenlijk geen spiritualiteit voortgebracht. Daar moet volgens hem verandering in komen. Apostel wil een nieuwe spiritualiteit tot ontwikkeling helpen brengen, een atheïstische spiritualiteit die kansen biedt voor geseculariseerde individuen die hun gading niet vinden in de al bestaande vormen van theïstische of niet-theïstische spiritualiteit.

Na zijn voortijdig vertrek uit de universiteit wijdt hij zich volledig aan zijn groots project: de studie en de uitbouw, op een multi- en interdisciplinaire manier, van een wetenschappelijk-filosofisch wereldbeeld (na zijn dood voortgezet in het project Worldviews aan de Vrije Universiteit Brussel). Maar geleidelijk geraakt hij ervan overtuigd dat ook andere vormen van weten van wezenlijk belang zijn: als mensen staande in de werkelijkheid moeten we die werkelijkheid niet alleen proberen te begrijpen in al haar facetten en haar totaliteit, we moeten en kunnen er ook contact mee zoeken in onze ervaring, zoals dat gebeurt in de religieuze of atheïstische mystiek. Mystieke ervaring geldt als de noodzakelijke emotionele tegenhanger van de intellectuele zoektocht naar rationeel inzicht in de werkelijkheid. Zoals sommige andere religiewetenschappers maakt Apostel een scherp onderscheid tussen religie en mystiek. Mystiek wordt in de geïnstitutionaliseerde religie doorgaans gewantrouwd; mystici zijn dikwijls ondogmatisch en 'unruly' terwijl zeker geïnstitutionaliseerde religies haast onvermijdelijk tot de 'normalisering' van de religieuze ervaring leiden. Apostels onderzoek over mystiek en spiritualiteit resulteert in zijn boek *Atheïstische Spiritualiteit* (VUB-Press 1998; opnieuw uitgegeven bij ASP Editions, Brussel, 2013; het is dit boek in de uitgave van 1998 waar ik hier veelvuldig gebruik van maak en naar verwijs). De laatste jaren van zijn leven doet hij systematisch aan zenmeditatie. Een goede kennis van hem vertelde mij dat hij zonder problemen lange tijd de lotushouding kon aannemen.

In wat volgt probeer ik enkele belangrijke facetten van Apostels denken over spiritualiteit uit de doeken te doen. Ik streef hierbij geen volledigheid na, noch een definitieve visie; wel probeer ik de kern van zijn opvatting zo getrouw mogelijk weer te geven en hoop ik daarmee de lezer zover te brengen dat hij of zij Apostel zelf gaat lezen. De teksten in zijn boek *Atheïstische Spiritualiteit* dateren uit verschillende periodes en het is niet altijd duidelijk hoe een en ander samen moet gedacht worden. De materie is trouwens enorm veelzijdig. Hoewel spiritualiteit de voedingsbodem is van mystiek, vallen de twee toch niet samen: er is spiritualiteit zonder mystiek, en omgekeerd. Mystiek is ervaring van de 'diepte' van de (een) werkelijkheid. Apostel formuleert een aantal fundamentele kenmerken (volgens hem tegelijk kwaliteitscriteria) van mystieke ervaring: die ervaring transformeert het eigen leven; ze openbaart een grondkenmerk van alle zijn; de ervaring is er één van onvoorwaardelijke overgave en van maximale openheid; ze openbaart een vorm van universele

verwantschap.(185) Spiritualiteit van haar kant is “een systematische houding en strategie gericht op ervaringen die onze relatie met de diepste werkelijkheid betreffen”; (36) ze is als het ware ‘geplande’ mystiek. Voor Apostel gaat het in spiritualiteit altijd om een religieuze verhouding tot *iets*, om een onvoorwaardelijke aandacht voor de of een werkelijkheid. Spiritualiteit is ook altijd gerealiseerd in concrete, particuliere vormen verbonden met soms sterk verschillende tradities, historische, culturele en persoonlijke contexten. Als menselijke realiteit is ze tevens min of meer nauw verbonden met andere typisch menselijke fenomenen zoals mystiek, religie, wereldbeelden, ethiek en politiek.

Ik ben het volledig met Apostel eens dat een fundamenteel kenmerk van spiritualiteit (of religiositeit) de decentrerende of zelfoverstijgende is van het ik, niet louter intellectueel, maar ook affectief, imaginatief en wilsmatig. Decentring, dat wil zeggen “niet meer leven vanuit het eigen centrum, maar vanuit een ander centrum dat leeft door en in ons”. (171) In een atheïstische spiritualiteit gaat het volgens Apostel om een zelfoverstijging zonder bovennatuur, zonder Transcendentie; een zelfoverstijging bijvoorbeeld in de natuur, de totaliteit, het bestaan(de) als zodanig. Hoewel er geen direct verband is tussen spiritualiteit en theoretisch nadenken, of tussen spiritualiteit, ethiek en politiek, toch meent Apostel, in lijn met zijn vrijdenken en zijn engagement, dat een spiritueel levend iemand niet kan of mag afzien van analytisch nadenken, ethisch handelen en politieke actie. (Ik denk dat hij hier typisch redeneert als een politiek geëngageerde intellectueel.) Wat radicaal tegengesteld is aan spiritualiteit is natuurlijk occultisme, spiritisme, parapsychologie, astrologie en dergelijke; maar ook datgene wat velen vandaag juist zoeken op de markt van de ‘spiritualiteit’: een soort therapeutische relaxatie, of spiritueel hedonisme (ik noem dat zelf ‘sentimentalistische’ spiritualiteit). Spiritualiteit is onverenigbaar met het streven naar beheersing. Spiritualiteit is zichzelf verliezen om zich te winnen; maar dat zich winnen in meditatieve aandacht voor en contact met de werkelijkheid is een *bij-product* van de authentieke spiritualiteit (zo heb ik het zelf herhaaldelijk uitgedrukt; de uitdrukking is letterlijk bij Apostel te vinden).

Opmerkelijk is dat Apostel een onderscheid poneert niet alleen tussen spiritualiteit en zoeken naar (totaal)weten, maar ook tussen spiritualiteit en zoeken naar zin. Spiritualiteit is verzoenbaar met zeer diverse wereldbeelden, die ze noch insluit noch uitsluit; toch is ze een soort complement van het verstandelijke wereldbeeld, een soort ondersteuning van het verstand door het hart. De zoektocht naar weten of totaalweten kan eventueel culmineren in een schouwen dat bij spiritualiteit aansluit; maar dat is niet noodzakelijk zo; er zijn filosofen en wetenschappers die geen enkele voeling met spiritualiteit hebben. Weten en totaalweten kunnen voor een mens erg bevredigend zijn, maar kunnen toch niet verhinderen dat in het individuele en collectieve leven zaken gebeuren die de zin van het individuele en/of collectieve leven sterk op de proef stellen (denk alleen al aan de wreedheid aanwezig in de natuur en in de menselijke geschiedenis). Mensen, inclusief denkers en wetenschappers, zoeken dan ook antwoorden op de vraag naar de zin van het eigen leven of

van de menselijke geschiedenis. Ze zoeken die zin binnen of los van een religieus kader. Een theïstisch antwoord op de vraag naar zin is volgens Apostel volstrekt onbevredigend omdat het steunt op twee intellectueel onaanvaardbare ideeën, deze van God en van de menselijke onsterfelijkheid. Een atheïstisch antwoord van zijn kant sluit onvermijdelijk de paradox in van de intellectuele ontkenning van onsterfelijkheid en tegelijk de existentiële onaanvaardbaarheid van de dood. Een atheïstisch antwoord zoeken, vergt volgens Apostel een combinatie van een wetenschappelijk wereldbeeld en een waardetheorie. Zingeving (en ook ethiek) staan los van spiritualiteit, spiritualiteit is niet hun fundament; hoewel hun realisering in het eigen leven wel spiritualiteit kan vereisen. Omgekeerd staat spiritualiteit ook los van zingeving: spiritualiteit, de onvoorwaardelijke aandacht voor de werkelijkheid, heft als het ware de zinvraag op. Hoe dit te begrijpen? Zin ervaren we, zo zegt Apostel, als de globale waarde van ons leven positief is; maar in de mystieke ervaring is men als het ware 'voorbij goed en kwaad' en 'voorbij de zin', in contact met het pure zijn. Een passage van Apostel: "Spiritualiteit redt niet van lijden, pijn, nederlaag of vernietiging. Ze bevrijdt alleen van de innerlijke wanhoop die daarmee gepaard gaat, omdat ze de werkelijkheid doet aanvaarden zoals ze is omdat ze is." (33)

Apostel wil als denkend wezen niet alleen meebouwen aan een synthetisch totaalweten, hij wil ook als persoon met de reële werkelijkheid in haar totaliteit in relatie treden. Hij wil met andere woorden, gesteund door zijn kennis en praktijk van atheïstische vormen van meditatie en mystiek, voor zichzelf en voor anderen een atheïstische spiritualiteit vorm geven. Van die spiritualiteit bestaan er meerdere vormen. Zo maakt hij een onderscheid tussen een naturalistische atheïstische spiritualiteit (die hij terugvindt bij figuren als Richard Jeffries en Walt Whitman met hun natuurmystiek) en een niet-naturalistische atheïstische spiritualiteit (zoals in zen- en yogameditatie). Waar het op aankomt in spiritualiteit is "de werkelijkheid op een intiemere en intensere manier te doorleven dan het gewone bestaan toestaat"; die werkelijkheid kan zijn "het Zelf, de Ander, de Natuur, de Totaliteit, het Zijn of God".(202) Apostel wil echter een eigen, onuitgegeven *personalistische* of *humanistische* atheïstische spiritualiteit ontwikkelen waarin het individu mediteert over "mens, persoon en geschiedenis" en die gebruik maakt van aangepaste zen en yoga technieken. Hij zegt wel dat in de ervaring zelf deze tegenstellingen zoals tussen zelf, ander, totaliteit eigenlijk overstegen worden. Waarom hij voor die 'personalistische' atheïstische spiritualiteit opteert, is me niet helemaal duidelijk. Misschien beantwoordt die volgens hem het best aan de criteria van authentieke spiritualiteit die hij poogde op te stellen; maar het zou ook met zijn persoonlijkheid en/of politiek engagement te maken kunnen hebben.

Een naam die ik in het boek van Apostel niet ben tegen gekomen, is Spinoza. Dat is spijtig, want Spinoza is in het Nederlandse taalgebied (en ook daarbuiten) dé vertegenwoordiger van een naturalistische, niet-theïstische spiritualiteit die trouwens verbonden is met een radicaal geseculariseerde opvatting van politiek denken en praktijk. Het ontbreken van aandacht voor Spinoza heeft wellicht te maken met het feit dat Spinoza gewoonlijk , ook

vandaag nog, wordt opgevat als een pantheïst die vooral een rationalistische ethiek en politiek ontwikkelde. Aandachtige studie zijn werk *Ethica*, vooral van het laatste deel daarvan, toont echter overduidelijk dat Spinoza wel degelijk een eigen spiritualiteit ontwerpt. Het godsbeeld dat hij in dat verband handhaaft heeft echter niets met het gewone theïsme en zijn opvatting van een persoonlijke God en onsterfelijkheid te maken. Spinoza's God is de onpersoonlijke oer-grond van alle vormen van bestaan in hun totaliteit; die God is geen Schepper, maar de noodzakelijk producerende bron van alle totaliteit die zonder hem (of 'het') niet kan bestaan of gedacht worden. Spinoza's God is de Natuur, maar dan de 'naturende Natuur' waaruit alle natuurdingen en het geheel daarvan noodzakelijk voortkomen als 'genatuurde' natuur; hij is dus geen pantheïst. Spinoza ontwikkelt een spiritualiteit waarin paradoxaal genoeg de liefde tot en het ontzag voor die onpersoonlijke oer-grond die zich niets van ons aantrekt centraal staat. Die spiritualiteit vooronderstelt concreet een meditatie over onze emoties die gebruikt maakt van de wetenschappelijke psychologie die hij in zijn *Ethica* ontwierp. Zij is dus helemaal niet tegengesteld aan wetenschap en rationaliteit, maar vooronderstelt die. Zoals zo vele mystieke denkers associeert Spinoza met die spiritualiteit de gaven van diepste vreugde en vrede; gaven die we delen met anderen die ook de intellectuele liefde tot God kennen. Hier hebben we dus een vorm van naturalistische spiritualiteit waarin de meditatie over zichzelf en de eigen emoties intrinsiek verbonden is met de God-Natuuridee en uitmondt in mystieke ervaring of, in Spinoza's eigen termen, intuïtief weten. Die spiritualiteit vraagt voor haar eigen bestendiging en voor de promotie ervan bij anderen het functioneren van een welbepaalde politieke context. Het is dus helemaal niet verwonderlijk dat Spinoza zich ook engageerde in de studie van de politiek (zie zijn *Tractatus Theologico-Politicus*). De politiek vindt inderdaad niet zijn grond in de religiositeit, maar in het gemeenschapsleven van groepen mensen (vooral in vormen van *common sense* en groepse moties). Door rationeel nadenken over de vormen die dat gemeenschapsleven en die groepse moties en –opvattingen kunnen aannemen kan de filosoof een bijdrage leveren tot een verbetering van de politiek, wetend dat het samenleven nooit een zaak kan zijn van pure rationaliteit. Ik ben er zeker van dat Apostel deze spinozistische spiritualiteit (ook in haar specifieke relatie tot politiek) sterk zou geapprecieerd hebben. (Over Spinoza's filosofie, spiritualiteit en politieke theorie, zie verder Herman De Dijn, *Spinoza: de doornen en de roos*, Klement (NL) en Pelckmans (BE), derde druk 2012.)

Spiritualiteit en zeker mystieke ervaring is een heel intieme, persoonlijke zaak, hoe collectief spiritualiteit ook beleefd kan worden. Zoals al gezegd, hoedt men er zich volgens Apostel best voor de eigen religiositeit tot bepalende grondslag te maken van ethiek, politiek of streven naar rationeel wereldbeeld, ook al kan zij die activiteiten op individueel vlak natuurlijk wel bezielen. Spiritualiteit leidt volgens Apostel best niet tot de vorming van collectieve lichamen of verbanden omdat – zo vermoed ik – deze zich al te gemakkelijk tegen andere kunnen keren. Politieke actie kan profiteren van de innerlijke bezieling van humanistisch-atheïstische spiritualiteit, maar ze moet blijkbaar op eigen gronden steunen.

Het is opvallend dat in *Atheïstische Spiritualiteit* over het ritueel slechts relatief beperkt sprake is (maar het is niet onmogelijk dat er elders meer over ritueel te vinden is). Alle klemtoon lijkt te liggen op mystieke ervaring als privé-ervaring, veeleer dan op het ritueel dat duidelijk een sterke gemeenschapsfunctie bezit. Gezien het belang van dit gemeenschapsvormend aspect wil Apostel het ritueel niet helemaal verwerpen, maar pleit hij toch voor grote voorzichtigheid ter zake. De reden voor die (onder?)waardering van het ritueel heeft duidelijk te maken met zijn vrees voor rigiditeit en exclusivisme. Als hij dan toch pleit voor een atheïstisch ritueel moet dat een fundamenteel 'iconoclastisch' ritueel zijn, een ritueel dat zich als het ware tegelijk op rituele wijze opheft. Sommige rituelen, zoals in T'ai-chi, kunnen zo moet Apostel aan Frits Staal toegeven zelf een vorm zijn van niet-theïstische spiritualiteit die niets bevestigt of ontkent. Men zou er kunnen aan toevoegen dat elke vorm van spiritualiteit verbonden lijkt te zijn met rituele houdingen en handelingen, ook al is men zich dat niet bewust. Maçonnieke rituelen zijn niet noodzakelijk atheïstisch; ze verschillen van de atheïstische rituelen die Apostel op het oog heeft omdat zij een specifieke finaliteit hebben, "namelijk de symbolisering van de vereniging van al het menselijke". (64)

Apostels voorkeur voor een sterk individueel opgevatte spiritualiteit gaat gepaard met een haast instinctieve argwaan tegenover geïnstitutionaliseerde religie en ritueel. Dat is begrijpelijk gezien de nefaste gevolgen van religieus fanatisme en exclusivisme. Maar dat verhindert hem blijkbaar om te zien dat de traditionele religies en hun vormen van (al dan niet theïstische) spiritualiteit niet onveranderlijk nefaste gevolgen hebben. In bepaalde van haar vormen biedt traditionele, sterk in rituelen ingebedde religiositeit aan vele mensen, ook heel gewone mensen die geen boodschap (kunnen) hebben aan wereldbeelden en gesofistikeerde mystiek, onontbeerlijke steun en troost in het leven. Steun bijvoorbeeld om enigszins boven de eigen ik-betrokkenheid en pietluttigheid uit te stijgen, om met de onvermijdelijke tegenslagen van het leven, met beperktheid en soms ondraaglijke verveling om te gaan op een niet-illusoire, nuchtere manier, ver afstaand van de *Schwärmerie* en onechtheid van het postmoderne zoeken naar speciale ervaringen. Ook hier weer kan Spinoza's naturalisme en realisme ons iets leren. Hij was de eerste moderne denker die een puur naturalistische opvatting had over religie: religie is – zoals de beroemde socioloog Durkheim het veel later zal zeggen – een natuurlijk product van vormen van menselijk samenleven. Zoals al het (inter)menselijke, bijvoorbeeld seksualiteit, kan religie het mooiste en het ergste in mensen naar boven brengen. Waar het volgens Spinoza op aankomt, is niet het doen verdwijnen van de religie, maar via wetenschappelijke studie van de religie en via politiek en opvoeding te komen tot de beheersing van negatieve vormen van religie en de bevordering van haar positieve vormen. Dat sluit natuurlijk het belang van individuele spiritualiteit, meer bepaald van naturalistische, niet-theïstische religiositeit, helemaal niet uit.

Apostel is natuurlijk niet de enige die vanuit de loge-wereld geïnteresseerd is in spiritualiteit. Ook in het Franstalige landsgedeelte van België bijvoorbeeld is er bij bepaalde (ex-

)vrijmetselaars interesse in (atheïstische of agnostische) spiritualiteit. Ik kan hier attenderen op de in 1996 overleden denker en hoogleraar Léo Moulin, die ik leerde kennen via de zeer interessante postume uitgave (ter gelegenheid van een tentoonstelling): Léo Moulin, *Parcours* (images Charley Case; textes choisis par Lieven Taillie), Bruxelles, Fonds Mercator, 1998.

Wat kon ik beter vinden om deze beschouwingen over Leo Apostel en zijn atheïstische spiritualiteit af te sluiten dan dit vers van Goethe, geciteerd op de website van het Centrum Logica van de universiteit Gent gewijd aan Apostel (te vinden via artikel over Leo Apostel op wikipedia): *“Unmöglich scheint immer die Rose”*. Een zin niet te begrijpen vanuit strikte rationaliteit, wel vanuit mystiek aanvoelen.